

بررسی سیاست گذاری محیط زیست در برنامه های توسعه و قوانین جمهوری اسلامی ایران از سال ۱۳۶۰ تا ۱۴۰۰

ایوب دهقان^۱
حسن عیوض زاده^{۲*}
مالک ذوالقدر^۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۵/۳۱ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۶/۰۵

چکیده

آثار نامطلوب فعالیت های اقتصادی وارد بر محیط زیست بر کسی پوشیده نیست و سبب تخریب جبران ناپذیر منابع زیست محیطی می شود. محیط زیست کشور ما نیز از گزند آسیب ها و اقدامات زیان زنده اقتصادی بخش های مختلف در امان نبوده و در معرض خطرها و صدمات جبران ناپذیر گوناگونی قرار دارد. هدف این پژوهش با توجه به آثار و زیان های ناصواب وارد بر فعالیت های اقتصادی آلاینده بر محیط زیست، بررسی راهکارها و روش های اقتصادی حفاظت از محیط زیست و تأثیر رقابتی بودن یا انحصاری بودن فعالیت های اقتصادی با تأکید بر نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران است. علاوه بر آن دین اسلام نیز قواعد خاص خود را در مورد شیوه درست تفکر درباره محیط زیست و پیوند با طبیعت را دارد که در قرآن کریم نهفته هست و همگی برای رفتار با محیط و استفاده از آن دارای قواعد و اصول ویژه ای هستند. این پژوهش از نوع توصیفی تحلیلی است و نگارنده به روش کتابخانه ای و تهیه فیش و مراجعه به قوانین و مقررات و مقالات متعدد اقدام به پژوهش کرده است. یافته ها نشان می دهد راهکارها و سازوکارهای در برنامه های توسعه اول تا ششم جهت حفاظت از محیط زیست جمهوری اسلامی ایران وجود دارد. بنابراین این راهکارها در قوانین دین اسلام و برنامه ای توسعه و سایر قوانین و مقررات مقرر شده و دولت باید در چار چوب آن عمل کنند، اما دولت در الزام بخش خصوصی به رعایت مصوبات مذکور از نوعی توفیق نسبی برخوردار بوده، لکن در الزام واحدهای دولتی به رعایت قوانین و مقررات زیست محیطی به دلایل متعدد موفق نبوده است، چراکه از یک سو بیشتر صنایع بزرگ و مادر آلاینده، دولتی یا تحت مدیریت دولتی اند و از سوی دیگر دولت هم زمان مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست را نیز بر عهده دارد.

واژگان کلیدی: سیاست گذاری، محیط زیست، جمهوری اسلامی ایران، دین اسلام، قوانین توسعه.

^۱ دانشجوی دکتری علوم سیاسی - سیاست گذاری عمومی، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. dehgan@vatanmail.ir
^۲ استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران: (نویسنده مسئول): h.eivazzadeh1@yahoo.com
^۳ استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران. malekezoigadr@gmail.com

۱- مقدمه

در حال حاضر در دنیا وجود دارد. این نشان می‌دهد که بشر در مورد مطلب تئوری جدیدی در ادبیات اقتصادی و برنامه‌ریزی بحث می‌کند که بین کیفیت محیط‌زیست و سطح درآمد، ارتباط برقرار می‌کند. برای بیشتر قسمت‌ها، ارتباط بین آلودگی صنعتی و رشد بحث می‌شود، اما نشان می‌دهد که چگونه کارهای جدید به مشارکت‌های اخیر در مورد منابع محدود و پیشرفت ارتباط دارد. از طرف دیگر اهمیت محیط‌زیست در ادبیات برنامه‌ریزی و اقتصادی روبه پیشرفت است. (جهانگرد، ۱۳۹۷: ۲). با این وصف روندهای تصمیم‌گیری در ایران حاکی از آن است که در سال ۱۳۳۲ با ملی‌شدن صنعت نفت، از حق خود برای تعیین قیمت نفت در سطح دنیا استفاده کرد. با افزایش درآمدهای نفت ایران در قبل از انقلاب برنامه‌های جاه‌طلبانه طرح شد تا کشور را از حالت تقریباً کشاورزی به اقتصادی صنعتی در دو دهه تبدیل کند. راه‌اندازی صنایع، همراه با رشد جمعیت، باعث افزایش شهرنشینی، بالارفتن سطح زندگی و گسترش فن‌آوری‌های نوین شد. توسعه اقتصادی و تخریب محیط‌زیست، جانشین محیط‌زیست سالم وسیع و آرام شد. راه‌اندازی صنایع مختلف و گاهی بزرگ، باعث شکل‌گیری روند مهاجرت از روستا به شهرها شد. کشاورزی در این راستا از حالت سنتی به کشاورزی بزرگ‌مقیاس معطوف به بازار تغییر و شدت تحول گرفت. افزایش قیمت نفت و افزایش دستمزدها و فرصت‌های شغلی باعث شکل‌گیری طبقه متوسط و اعیان در جامعه شد و ایران، در اوایل دهه ۱۳۵۰ برای ایجاد محیط‌زیستی سالم تمایل جدی نشان داد. هرچند کسی انتظار نداشت که ایران، رشد اقتصادی را فدای محیط‌زیست کند. لذا برخی اصول در قانون اساسی لحاظ شدند که باعث شد برنامه‌های کنترل آلودگی و حفاظت محیط‌زیست با برنامه‌های جاری توسعه ترکیب شود تا اطمینان حاصل شود که فعالیت‌های زیست محیطی بخشی از توسعه ملی تلقی می‌شوند. برنامه‌های عمرانی و توسعه ایران نشان می‌دهند که در تشویق و حفظ محیط‌زیست، نقش دولت در قبل و بعد از انقلاب اسلامی به جای ترویج رقابت‌کارایی و حفاظت از طریق سازوکار بازار دستور و نظارت مستقیم بوده‌است. در این باره ضعف برنامه‌های اجرایی، نبود آگاهی عمومی و شانه خالی کردن افراد و کارخانه‌ها از سیاست‌ها و قوانین، قرار گرفتن اولویت‌های تخصیص بودجه‌های سالانه در عرصه‌های دیگری به غیر از محیط‌زیست باعث ناتوانی سیاست‌های کنترل محیط‌زیست در ایران شده‌است. ارتباط بین پیشرفت اقتصادی و محیط‌زیست همیشه بحث برانگیز بوده و هست (جهانگرد، ۱۳۹۷: ۱۹). در برنامه‌های توسعه پنج ساله و برنامه‌های سالانه، توسط قانون‌گذار مسایل محیط زیست لحاظ گردید و دولت نیز موظف به اجرای آن بوده‌اند. در این باره رویکردهای حاکم بر برنامه‌ها در

تطابق با مباحث نظری موجود در اقتصاد محیط‌زیست بسیار مهم و موفقیت و عدم موفقیت برنامه‌ها را در ایجاد بستر حفظ محیط‌زیست نشان می‌دهد. (جهانگرد، ۱۳۹۷: ۲۵).

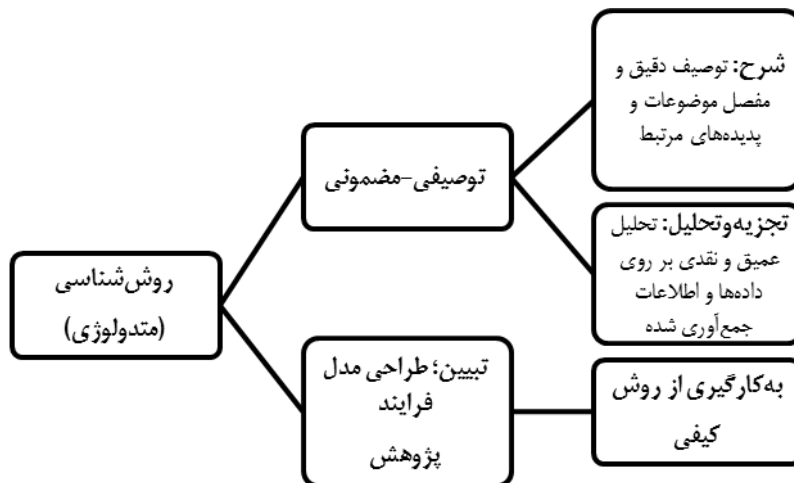
۲- بیان مسأله

در قوانین توسعه، اقتصاد یکی از اهداف اساسی کشورهاست که همواره با چالش‌هایی همچون حفظ محیط‌زیست در تضاد قرار دارد. در جمهوری اسلامی ایران نیز، در دوره ۱۳۶۰ تا ۱۴۰۰، پیشرفت‌های چشمگیری براساس برنامه‌های توسعه و قوانین توسعه اقتصادی و صنعتی شدن رخ داده است که به همراه آن، آسیب‌های جدی به محیط‌زیست نیز ایجاد شده است. این مسئله بر اهمیت و نیاز به تعادل میان توسعه اقتصادی و حفظ محیط‌زیست تأکید می‌کند که در قالب این مقاله بررسی خواهد شد. پرسش اصلی این جستار این است که حفظ محیط‌زیست در سیاست‌گذاری برنامه‌های توسعه و قوانین جمهوری اسلامی ایران در دوره‌های مختلف از سال ۱۳۶۰ تا ۱۴۰۰ چه جایگاهی است؟ این پرسش بر مبنای تحلیل عمیقی از قوانین، اقدامات دولتی و نتایج به دست آمده از آن‌ها، به بررسی مدیریت منابع طبیعی اقتصادی ۲ قطب مخالف، کاهش آلودگی و حفاظت از تنوع زیستی خواهد پرداخت. برای حرکت در مسیر قوانین توسعه نه تنها محیط‌زیست و توسعه یکدیگر نیستند؛ بلکه هر ۲ در کنار هم، عامل ارتقای متوازن جوامع به شمار می‌روند دولت نقش بسیار مهمی در اجرای قوانین و بخش مهم اقتصادی هر کشور را دارد که در قالب وضع قوانین و ایجاد امنیت اقتصادی، زمینه مناسب تخصیص بهینه منابع و همچنین رشد و توسعه اقتصادی را فراهم می‌سازد. در واقع، با ایجاد ضوابط در چارچوب قوانین و برنامه‌های توسعه از سوی دولت می‌تواند امکانات و زیرساخت‌ها یی در افزایش کارایی اقتصادی ایفای نقش نماید.

۳- روش تحقیق

این پژوهش باهدف بررسی «سیاست‌گذاری محیط‌زیست در برنامه‌های توسعه و قوانین جمهوری اسلامی ایران از سال ۱۳۶۰ تا ۱۴۰۰. روش تحقیق در این پژوهش به صورت توصیفی - مضمونی به کار گرفته شده است به وسیله آن سعی شده است سیاست‌گذاری در برنامه‌های توسعه اول تا ششم و قوانین موجود در مورد حفظ محیط‌زیست و رویدادهای مرتبط با نقش آن، به طور جامع توصیف و تحلیل شوند. در مرحله طراحی مدل فرایند، از روش کیفی استفاده شده است تا ابعاد گوناگون و تأثیرات متنوع سیاست‌های دولتی در چارچوب همین برنامه‌ها و قوانین بر

محیط‌زیست به‌وضوح موردواکاوی قرار گیرد. این روش به ارزیابی عمیق و جامع به بررسی برنامه‌های توسعه و قوانین در مورد محیط زیست می‌پردازد. برای به‌دست‌آوردن داده‌های لازم، از مستندات کتابخانه‌ای و مقالات علمی بهره‌برداری شده است. این منابع به‌عنوان مبنای اصلی برای تجزیه‌وتحلیل یافته‌های پژوهش به‌کار رفته‌اند، که به شیوه توصیفی موردتیین و تحلیل قرار گرفته‌اند. این رویکرد تحقیقی امکان می‌دهد تا نتایج به‌دست‌آمده از این پژوهش به‌طور دقیق تفسیر شده و پیامدهای سیاست‌های حاکم بر حفظ محیط‌زیست در دوره مورد مطالعه را بررسی نماید. برپایه (شکل ۱)، می‌توان مسیر پژوهش را مدنظر قرار گرفت.

شکل ۱: مسیر پژوهش حاضر - (مأخذ: نگارندگان، ۱۴۰۳)

۴- تدارکات پژوهش (مبانی نظری/پیشینه پژوهش)

۴-۱- مبانی نظری

در قرن‌های اخیر، نقش دولت‌ها در حفظ محیط‌زیست و توسعه اقتصادی به‌عنوان یکی از چالش‌های اساسی مطرح شده است. ترکیب برنامه‌های توسعه با سیاست‌گذاری‌های محیط‌زیستی، بازدهی معقولی برای حفظ محیط‌زیست می‌آورد. این مقاله به‌بررسی نقش اساسی سیاست‌گذاری محیط زیست در برنامه‌های توسعه و قوانین جمهوری اسلامی ایران در این زمینه می‌پردازد و تأثیرات آن‌را در دوره‌های مختلف ارزیابی می‌کند و طوراساسی به‌برخی از مهمترین مباحث در این بخش پرداخته شده است.

– **سیاست‌گذاری:** در تعریف سیاست‌گذاری عبارت‌های متعددی استفاده شده است با توجه به موضوع مقاله این تعریف از نگاه محقق مناسب‌ترین عبارت است که به شرح ذیل بیان می‌شود.

«سیاست‌گذاری عبارت‌است از؛ تصمیم‌ها و سیاست‌هایی که به وسیلهٔ مراجع مختلف بخش عمومی از قبیل: مجلس، دولت و قوه قضائیه که نمایندهٔ حفظ منافع عمومی جامعه می‌باشند، اتخاذ می‌گردد. دولت در مفهوم کلی، یک نهاد قانونی خط‌مشی‌گذاری عمومی است و به صورت‌های مختلف مانند: قوانین، ضابطه‌ها و مقررات به تعیین سیاست‌گذاری می‌پردازد. براساس این بُعد جدید، مدیران باید علاوه بر مهارت و آگاهی در زمینه‌های فنی، انسانی و ادارهٔ امور سازمانی، در زمینهٔ مسائل اجتماعی و خط‌مشی‌های عمومی به دانش و تجربه نیز مجهز باشند» (الوانی، ۱۳۹۹: ۲۳). فهم سیاست و نسبت آن با سیاست‌گذاری عمومی، سیاست واژهٔ «Policy»، که در زبان فارسی به معنای سیاست یا خط‌مشی معنا شده‌است، وقتی در کنار واژهٔ «Public»، به معنای عمومی قرار گیرد، شاخه‌ای از دانش را با عنوان علم دولت در عمل تشکیل می‌دهد؛ که برخی آن را زیرمجموعهٔ علم سیاست و برخی نیز علمی مستقل قلمداد می‌کنند. سیاست‌گذاری عمومی شاخه‌ای از علوم سیاسی است که به مطالعهٔ مجموعه اقدامات دولتی می‌پردازد. اقدامات دولت هم به عنوان متغیر مستقل و هم به عنوان متغیر وابسته می‌تواند مورد بحث قرار گیرد. مجموعه اقدامات دولتی موضوعی است که به لحاظ تنوع بسیار وسیع است و حوزه‌هایی چون سیاست بهداشتی، سیاست کشاورزی، سیاست صنعتی و غیره، را دربرمی‌گیرد (کمالی، ۱۳۹۶).

– **محیط‌زیست:** واژهٔ فرانسوی «Environment»، به معنای محیط پیرامون انسان است. اصطلاح فارسی آن، یعنی «محیط‌زیست»، از ۲ واژهٔ «محیط» و «زیست»، ترکیب شده‌است. محیط واژه، عربی از مصدر «حوط»، ۲ معنا دارد: یکی احاطه‌کننده و دیگری به معنای اقیانوس است و زیست، واژهٔ فارسی به معنای زندگی است. بدین سان، محیط‌زیست به معنای محل زندگی و حیات و آنچه که در زندگی و حیات را در کره‌خاکی دربرگرفته است (معلوف، ۱۳۸۱: ۱۲۳). گاهی از محیط‌زیست، طبیعت هم تعبیر می‌شود و منظور از طبیعت در اصطلاح «به مجموعه پدیده‌ها و موجوداتی را می‌گویند که بشر در پیدایش آن‌ها نقشی نداشته است. محیط‌زیست انسانی شامل: هوا، آب، خاک، گیاه، بیشه، مرتع، دریا، دریاچه، رودخانه، چشمه، آبریان، حیوانات، کوه، دشت، جلگه، کویر، شهر و یا ده می‌باشد (جان‌پرور، عباسی، دانه‌چین، ۱۴۰۰: ۴۱-۱۹).

اساسی‌سازی حق بر محیط زیست سالم در نظام حقوق اساسی: سیاست‌گذاری عمومی به صورت فرآیندی تعریف و تثبیت شده سعی دارد سیاست‌هایی موثر، مرتبط با اهداف از پیش تعیین شده و دارای صرفه اقتصادی برای شهروندان اتخاذ کند و کارکردهای نادرست و نامناسبی را که ممکن است میان یک بخش با بخش دیگر یا میان یک بخش و کل نظام وجود دارد را فهرست و بررسی کند (قلی‌پور، ۱۳۸۹: ۷). بنابراین می‌توان گفت فرآیند سیاسی به عنوان جریانی از قدرت و نفوذ، در خط مشی گذاری عمومی نقش اساسی و تعیین کننده ای دارد و خط مشی‌های عمومی قبل از آنکه صرفاً اقدامی عقلایی باشند؛ اقدامی سیاسی و حاصل تعامل بین قطب‌های قدرت و نخبگان هستند. بر این اساس، حقوق اساسی به عنوان منبع مشروع اعطاء قدرت، مهمترین معیار سنجش کارکرد و نحوه عمل سیاست‌گذاری عمومی خواهد بود و از سویی، اساسی سازی مسائل دخیل در جریان سیاست گذاری، تنها راه ممکن برای عملیاتی شدن اهداف پیش بینی شده است. در بررسی ارکان تولید سیاست و خط‌مشی، این نکته قابل فهم است که خط مشی، قاعده‌ای است کلی که باید بر قوانین و آیین نامه‌ها اشراف داشته باشد (تسلیمی، ۱۳۸۶: ۱).

۲-۴- پیشینه پژوهش

در حال حاضر، حفظ محیط‌زیست در کنار توسعه اقتصادی، یکی از چالش‌های اساسی جوامع جهانی است. این پژوهش به بررسی نقش برنامه‌های توسعه اقتصادی در حفظ محیط‌زیست تحت سیاست‌گذاری کلان دولت‌های جمهوری اسلامی ایران از دهه ۱۳۶۰ تا ۱۴۰۰ می‌پردازد. این مطالعه به دنبال تبیین چگونگی سیاست‌گذاری‌ها و ارزیابی تأثیر آن‌ها بر محیط‌زیست باهدف ارائه راهکارها، به‌طورخاص برای درک مطالعه با پژوهاک ژرف به‌برخی از مهمترین مطالعات به‌صورت اجمالی پرداخته شد.

ایوب دهقان^۱ مالک نوالقدر^۲ و سیدفرشید جعفری^۳ در پژوهش خود باعنوان: «سیاست‌گذاری توسعه اقتصادی جمهوری اسلامی ایران با تمرکز بر برنامه‌های توسعه در حفاظت محیط‌زیست»؛ به‌واکوی سیاست‌گذاری توسعه اقتصادی در ایران پرداخته‌اند، به‌ویژه در زمینه حفاظت از محیط‌زیست. و به‌طورخاص، به‌بررسی برنامه‌های توسعه در چارچوب یک دهه اخیر و نقش آن‌ها در توسعه پایدار می‌پردازند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در برنامه‌های توسعه پنج‌ساله، توجه به توسعه پایدار و حفظ محیط‌زیست وجود دارد، اما همچنان نقص‌هایی نظیر عدم وجود یک نظام برنامه‌ریزی مناسب و هماهنگ، و عدم ارتباط منسجم بین سیاست‌گذاری،

برنامه‌ریزی و بودجه‌ریزی وجود دارد که باعث می‌شود برنامه‌های توسعه به‌تنهایی اهداف آرمانی را دنبال کنند و اجرای واقعی آن‌ها با چالش‌هایی مواجه باشد (علیزاده، شجاعی، ۱۴۰۱: ۴۸-۲۴). در نتیجه، مدیریت توسعه پایدار به نظارت مداوم بر اقدامات اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی و استفاده از شیوه‌ها و تکنیک‌های تحلیلی مناسب و بهره‌گیری از اطلاعات صحیح واجد اهمیت است، تا به‌نوع جدیدی از توسعه سالم و بلندمدت دست‌یافته شود. (دهقان، ذوالقدر، جعفری، ۱۴۰۲: ۸۴۶-۸۲۷). مرضیه‌سادات وهاب‌زاده‌مقدم^۴ کریم امامی‌جزه^۵ فرزانه حاجی‌حسینی^۶ در مقاله خود با عنوان: «نقش سیاست‌های اقتصادی و محیط‌زیست بر جلوگیری از آلودگی هوا»؛ از مدل تعادل عمومی پویای تصادفی (DSGE)، برای بررسی تأثیر سیاست‌های اقتصادی و محیط‌زیست بر آلودگی هوا در ایران استفاده شده است. اهداف اصلی تبیین شامل: ارزیابی تأثیر سیاست‌های اقتصادی و محیط‌زیست بر رشد اقتصادی، مصرف، سرمایه‌گذاری، و همچنین بر آلودگی هوا است. نتایج حاصل از مدل نشان می‌دهد که سیاست‌های اقتصادی می‌توانند در ابتدا به افزایش رشد اقتصادی و مصرف منجر شوند، اما سپس باعث کاهش آن‌ها می‌شوند. همچنین، این سیاست‌ها ممکن است به افزایش آلودگی هوا نیز منجر شوند. به‌علاوه، سیاست‌های محیط‌زیستی معمولاً در ابتدا به افزایش مصرف و رشد اقتصادی منجر می‌شوند، اما سپس باعث کاهش آن‌ها و کاهش سرمایه‌گذاری می‌شوند. این نتایج نشان می‌دهد که نقش سیاست‌های اقتصادی در تأثیر بر وضعیت اقتصادی و آلودگی هوا بیشتر از سیاست‌های محیط‌زیست است. براساس تجزیه و تحلیل واریانس، پیشنهاد شده است که دولت می‌تواند در هنگام افزایش مخارج خود، مالیات‌های سبز یا مالیات بر انتشار کربن را با نرخ کمتر از افزایش مخارج دولتی اعمال کند. این اقدام نه‌تنها به کاهش آلودگی محیط‌زیست کمک می‌کند، بلکه امکان حفظ رشد اقتصادی کشور را نیز فراهم می‌کند (وهاب‌زاده‌مقدم، امامی‌جزه، حاجی‌حسینی، ۱۴۰۱: ۱۷-۱). رضا کایدنژاد^۷ و دیگران در واریسی خود با عنوان: «تحلیلی بر جایگاه توسعه منطقه‌ای در سیاست‌های کلان جمهوری اسلامی ایران»؛ به بررسی جایگاه توسعه منطقه‌ای در سیاست‌های کلان ایران به‌عنوان یک ضرورت برای توسعه همه‌جانبه و پایدار انجام شده است. این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، اسناد بالادستی نظیر: سیاست‌های کلان و سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی را مورد بررسی قرار داده و تأثیر آن‌ها بر توسعه منطقه‌ای را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. نتایج این مقاله نشان می‌دهد که اسناد بالادستی در ایران، عمدتاً بی‌راهدرد و کمتر دارای یک راهبرد مشخص در زمینه توسعه منطقه‌ای هستند. بیشترین تمرکز این اسناد بر توسعه تمرکزگرا و عدم توجه کافی به توسعه منطقه‌ای است. طوری که برای حل این مسئله،

نیاز به ایجاد یک سرفصل مشخص با عنوان «توسعه منطقه‌ای»، و استناد به آن در سیاست‌های کلان دولت و قوانین مرتبط وجود دارد. این اقدام می‌تواند به عنوان یک راهبرد اساسی برای دستیابی به اهداف توسعه منطقه‌ای، به خصوص تمرکززدایی، مورد استفاده قرار گیرد. به طور خلاصه، مقاله مورد تبیین با تمرکز بر جایگاه توسعه منطقه‌ای در سیاست‌های کلان، نشان می‌دهد که این مفهوم در اسناد بالادستی ایران کمتر به صورت راهبردی و واضح مورد توجه قرار گرفته است و نیاز به تغییر در این روند و توجه بیشتر به توسعه منطقه‌ای به عنوان یک راهبرد اساسی و پایدار حس می‌شود (کایدنژاد و دیگران، ۱۳۹۹: ۴۲-۵). اصغر ابوالحسنی^۸ سمیرا متقی^۹ مجید درودیان^{۱۰} در مطالعه خود با عنوان: «نقش سیاست‌های کلان کشوری در توسعه زیست‌محیطی با تمرکز بر حقوق اقتصادی»؛ به بررسی تأثیر سیاست‌های کلان حکومت جمهوری اسلامی ایران بر توسعه زیست‌محیطی این کشور پرداخته است. به طوری که در دوره زمانی ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۵ شمسی، به تجزیه و تحلیل نقش حقوق اقتصادی در پیاده‌سازی سیاست‌های حفاظت محیط‌زیستی پرداخته‌اند. نتایج مطالعه نشان می‌دهند که حکومت جمهوری اسلامی ایران در این دوره، با پذیرش اعلامیه‌ها و اسناد بین‌المللی محیط‌زیست، به وضوح نقش مهمی در بهبود توسعه زیست‌محیطی کشور داشته است. بررسی حقوق محیط‌زیست به عنوان یکی از مصادیق حقوق هم‌بستگی، نشان می‌دهد که این حق به عنوان یک حق فردی و جمعی، حکومت‌ها را ملزم به اجرای قوانین نظارتی در جهت حفظ محیط‌زیست می‌کند. به طور خاص، در دوره اول پس از انقلاب اسلامی، ماده قانونی خاصی به حفاظت از محیط‌زیست اختصاص یافته که نشان‌دهنده تلاش‌های حکومت در جهت کنترل آلودگی‌ها و تحقق توسعه پایدار بوده است. این مقاله تأکید دارد که نظارت مستقیم حکومت و توجه به حقوق محیط‌زیست، می‌تواند بهبود کیفیت محیط‌زیست در ایران را تسریع بخشد و به توسعه یافتگی اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور کمک کند (ابوالحسنی، متقی، درودیان، ۱۳۹۶: ۴۴-۲۳). علی ساعی^{۱۱} معصومه قاراخانی^{۱۲} فرشاد مومنی^{۱۳} در جستار خود با عنوان: «دولت و سیاست آموزش در ایران از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۸ ش»؛ به مطالعه سیاست آموزش در ایران بازه زمانی ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۸ شمسی پرداخته‌اند. در این پژوهش محققان به تأثیر رویکردهای مختلف دولت‌ها بر سیاست آموزش ارج نهادند. نتایج پژوهش نشان می‌دهند که در دوره مورد مطالعه، سیاست آموزش در ۲ بعد درون داد قانونی و هزینه اجتماعی، به شدت تحت تأثیر رویکرد دولت‌ها قرار گرفته است. این نتایج نشان می‌دهند که بیشتر دولت‌های مختلف در ایران، با تغییرات اندک در درون‌دادهای قانونی، سیاست‌های آموزشی خود را ادامه داده‌اند و تغییرات اساسی در رویکردهای آموزشی خود اعمال نکرده‌اند. همچنین، هر چند که

هزینه اجتماعی در بعضی موارد نوسانات اندکی نشان داده است، اما این نوسانات به نظر می‌رسد که به‌طور مستقیم تحت تأثیر تغییر رویکرد دولت‌ها نبوده است، بلکه به‌عوامل دیگری بازمی‌گردد. به‌طور کلی، تحقیق به تأثیرات مداخله دولت در سیاست آموزشی ایران از لحاظ قانونی و اجتماعی در طول دوره‌های مختلف توجه داشته و نشان می‌دهد که پایداری در رویکردهای دولتی در این حوزه وجود داشته است (ساعی، قاراخانی، مومنی، ۱۳۹۱: ۱۶۶-۱۱۷).

۵- بحث و ارائه یافته‌های تحقیق

۵-۱- نگرش اسلام به محیط زیست

اسلام نیز مجموعه قواعد خاص خود را در مورد شیوه درست تفکر درباره محیط زیست و پیوند با طبیعت دارد که در قرآن کریم نهفته است. و همگی برای رفتار با محیط و استفاده از آن دارای قواعد و اصول ویژه‌ای هستند. به‌طور کلی آیین بودایی به محیط طبیعی احترام چشم‌گیری روا می‌داشت (جان بری، محسن پوریان و نیره توکلی، ۱۳۸۰: ۹). تفکر دینی هندو، دال بر شیوه‌های خاص رفتار با حیوانات اهلی بود و خوردن گوشت را منع می‌کرد اسلام نیز مجموعه قواعد خاص خود را در مورد شیوه درست تفکر درباره محیط زیست و پیوند با طبیعت بیان می‌دارد که در قرآن کریم نهفته است.

- سوگند به آسمان و به ستاره صبح سوگند به آسمان باران را و به زمین بر شکفته از گیاه (سوره طارق). سوگند به سپیده دم سوگند به شب‌های دهگانه و به جفت و یگانه سوره (فجر) سوگند به شهر که تودر آن ساکنی و سوگند برپدر و مادری که تو را آورده اند (سوره بلد).
 - سوگند به خورشید و به ماه چون از پی آن درآید و به روز چون زمین را روشن گرداند و به آدمی و آنکه آن را به هنجار داشت سوره (شمس).
 - سوگند به روز و شب و آن که نر و ماده را آفرید (سوره لیل).
 - سوگند به روشنایی روز (سوره ضحی).
 - سوگند به انجیر و زیتون و کوه سینا (سوره تین).
 - سوگند به اسبان دونده (سوره عادیات).
 - سوگند به روزگار که آدمی در زیانمندی است سوره (عصر).
- مذهب و محیط زیست یک موضوع مشترک در تمام مذاهب بزرگ جهان اعم از اسلام، مسیحی، یهود و هند و خصلت، مشترک کشاورزی بودن این مذاهب است. بدین معنا که

سرچشمه‌های تاریخی این ادیان خاص را می‌توان در دوره پس از شکار و در جوامع و امپراتوری‌هایی که تمدن کشاورزی در آنها غالب بود مشاهده نمود. اغلب تمدن‌هایی که این ادیان در آنها شکوفا شده بودند، شهرها و مکان‌های مهم حضور قدرت سیاسی و اقتصادی و مذهبی و نظامی بود (جان بری، محسن پوریان و نیره توکلی، ۱۳۸۰: ۴۸). بومیان آفریقا، استرالیا، آمریکا نیز دارای شیوه‌های سنتی و معمولاً متأثر از عوامل معنوی برای تفکر درباره محیط زیست و رفتار با آن بود از جاندار انگاری و اعتقاد به روح جنگل یا جانورانی خاص گرفته تا پرستش طبیعت و خورشید پرستی را شامل می‌شد. این فرهنگ‌های بومی سنتی کمتر انسان مدار بودند و بیشتر به تاکید بر پیوند میان انسان در جهان تهی از انسان تا جدایی میان آنها گرایش داشتند، بسیاری از مردم هنگامی که سخن از بحران‌های زیست محیطی و رابطه آن با دین به میان می‌آوردند، نسبت به دوران‌های که به ظاهر پیچیدگی کمتری داشت و پرستشگری از عقاید و اعمال دینی تا بدین حد با بی پروایی همراه نبود، احساس دل‌تنگی می‌کنند. یکی از چالش‌های پیش روی ادیان چگونگی روبرو شدن با بحران زیست محیطی است که بسیاری معتقدند، بر اثر ماتریالیسم بی حدومرز عرفی شدن و صنعتی شدن لجام گسیخته در جوامع امروزی پدید آمده است. در واقع بعضی معتقدند که جدا کردن دین از زندگی سکولاری می‌تواند یکی از علل عمده این معضل باشد. از سوی دیگر دانشمندانی چون آرنولد توینبی و لین وایت به نقش منفی ادیان توحیدی در این بحران معتقد هستند لین وایت متخصص تاریخ قرون وسطی و استاد برجسته دانشگاه‌های پرینستون استانفورد و کالیفرنیا آمریکا در سال ۱۹۶۷ در مقاله ای جنجال برانگیز با عنوان ریشه‌های تاریخی بحران زیست محیطی معاصر سه دین ابراهیمی، اسلام، مسیحیت و یهودیت را مسئول این معضلات زیست محیطی کنونی اعلام نمود. وایت معتقد است که تاکید فراوان این ادیان بر غلبه خداوند بر آن و سلطه انسان بر طبیعت، منجر به تحقیر طبیعت شده و در نتیجه تخریب محیط زیست به خاطر اهداف منفعت طلبانه بشر رخ داده است. با نگاه به جهان بینی‌های مبتنی بر ادیان ابراهیمی در می‌یابیم که سه دین یهودیت، مسیحیت و اسلام اخلاقیاتی انسان مدار را داده است. با نگاه به جهان بینی‌های مبتنی بر ادیان ابراهیمی درمی‌یابیم که سه دین یهودیت، مسیحیت و اسلام اخلاقیاتی انسان مدار را بنا نهاده اند بنابراین طبیعت از دیدگاه این ادیان در درجه دوم اهمیت قرار دارد. از سوی دیگر، با بررسی دقیق‌تر مشاهده می‌کنیم که منابعی غنی از دیدگاه‌های مثبت درباره محیط زیست در سنت عهد عتیق در الهیات، مقدس در مسیح شناسی مبتنی بر تجسد مسیح و در مفهوم خلیفه الله بودن انسان در قرآن وجود دارد سنت عهد عتیق حاوی تعهداتی است که نسبت به همه موجودات وجود دارد تجسد مسیح بر این

فرضیه متکی است که از آنجا که خداوند در شخص مسیح متجسم شد کل نظام هستی را می‌توان مقدس شمرد و بالاخره مفهوم خلیفه خدا بودن انسان بر روی زمین نشان می‌دهد که انسان برتری‌ها، مسئولیت‌ها و الزامات خاصی نسبت به طبیعت دارد

تقویم‌های آیینی بیشتر اقوام سرخ پوست به دقت باحوادث فصلی مانند صدای پرندگان مهاجر در حال بازگشت شکوفه دادن بعضی، درختان حرکت خورشید و تغییرات ماه هماهنگ شده است. اکنون مساله ای که پس از بررسی ادیان جلوه گرمی شود این است که بیشتر ادیان جهان در مورد خود کشی و قتل انسان‌ها و یا سقط جنین ممنوعیت‌هایی اخلاقی وضع کرده اند اما هیچ تحریمی درباره کشتن طبیعت و نابودی زمین وجود ندارد. ما به شدت نیازمند کشف آن دیدگاه‌های جامع کیهان شناسانه و اخلاقیات زیست محیطی ای هستیم که عرصه را بر تخریب کنندگان طبیعت تنگ سازد (جان بری، محسن پوریان و نیره توکلی، ۵۰: ۱۳۸۰).

۲-۵- محیط‌زیست در قوانین برنامه توسعه بعد انقلاب اسلامی، (۱۳۶۸-۱۳۷۱)

۱-۲-۵- قانون برنامه اول توسعه اقتصادی

قانون برنامه اول (مشمول) بر یک ماده واحد، پنجاه و دو تبصره، ۱۰۴ حکم، ۱۱ جدول کلان و یک پیوست اهداف کمی برنامه‌های بخشی در بهمن ماه ۱۳۶۸ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. (سازمان برنامه و بودجه، قانون برنامه اول)

این برنامه به لحاظ شکلی جامع ترین برنامه توسعه ایران از ابتدا تاکنون به شمار می‌آمد. لایحه برنامه به صورت سند اصلی و دو پیوست مربوط به اهداف و برنامه‌های بخشی و پیوست طرح‌های عمرانی به مجلس ارایه شده بود که سند اصلی و اهداف کمی برنامه‌های بخشی به تصویب رسیدند. بنابراین برنامه اول توسعه تنها برنامه بعد از انقلاب اسلامی است که دارای پیوست برنامه‌های بخشی مصوب است در این برنامه، تنها تبصره ۱۳ به صورت مستقیم به امرحفاظت از محیط‌زیست می‌پردازد. در این برنامه علیرغم تخریب بخش وسیعی از مناطق طبیعی جنوب و غرب کشور و هم‌چنین بهره‌برداری از منابع طبیعی، به دلیل جنگ تحمیلی و استراتژی‌های اتخاذ شده محیط زیست به جایگاه و اهمیتی که شایسته بود در برنامه اول دست نیافت، به نحوی که حتی در هدف‌ها و سیاست‌های کلی برنامه اول به مقوله محیط‌زیست و منابع طبیعی توجه نشد و تنها در خط‌مشی‌های برنامه آن هم به جهت نیل به دیگر اهداف تا حدودی و به صورت کلی حفاظت محیط زیست مورد توجه قرار گرفت. مطابق تبصره ۱۳، همان طور که مطرح شد دولت در این برنامه با اتخاذ سیاست‌های مبتنی بر بازار که با ایجاد انگیزه

بخش خصوصی را راغب به حل مشکل عوارض خارجی می‌کند سعی در حل مسایل زیست‌محیطی است. به عبارتی دولت در این برنامه و در قالب تبصره ۱۳ از طریق برقراری سیستم مالیات و یارانه بر عملکرد بازار و عوارض خارجی درصدد تاثیر بر عوارض زیست محیطی بر اقتصاد بوده است. لازم به ذکر است که تبصره ۱۳ بعدها به عنوان بند "د" ماده ۵۴ قانون وصول برخی از درآمدهای دولت و مصرف آن در موارد معین به صورت قانون دائمی در آمد (دیبری و همکاران، ۱۳۸۶، ص ۴۷). تبصره سیزده را به دلیل معافیت مالیاتی که برای صنایع، کارخانجات و کارگاه‌ها ایجاد می‌کند، می‌توان جزء قوانین تشویقی برنامه اول ذکر کرد، که از جمله مزایای این تبصره می‌باشد (همان، ص ۴۸).

در طول این برنامه در حوزه بین‌المللی مسایل محیط‌زیست نیز تا حدودی مشارکت کرد. اهداف زیست‌محیطی ایران در کنفرانس سران درباره زمین در ریو در سال ۱۳۸۶ نیز توسط ایران پیگیری شده است. ایران در این سال در کنفرانس سران ریو، ایران گزارش ملی محیط‌زیست در خصوص وضعیت زمین، آب، نیروی انسانی و منابع آلودگی محیط‌زیست ایران، طرح‌های تهیه شده برای بهبود کیفیت محیط‌زیست، و همکاری ایران با سازمان‌های جهانی حفاظت محیط‌زیست ارائه داد که در آن گزارش به پروژه‌های آگاه‌سازی عمومی، پژوهشی، کنترل و نظارت بر آلودگی، حفاظت محیط‌زیست پرداخت (ذکاوت، ۱۳۷۸، ص ۲۸). هم چنین در برنامه اول توسعه، کلیه طرح‌های عمرانی به صورت ملی اجرا شد و فاقد هر گونه طرح استانی بود و تنها استثنا در این مورد مربوط به سال ۱۳۷۲ بوده که بر اساس اعتبارات تعیین شده عمرانی وضعیت محیط‌زیست استان‌ها برای بررسی روند گذشته، حال و تصویری از آینده در کلیه استان‌ها و همچنین بررسی آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های معدنی در برخی از استان‌ها به اجرا درآمد و مورد استقبال قرار گرفت که این امر باعث ایجاد بسترهای لازم برای اجرای طرح‌های استانی در برنامه دوم شد.

۵-۲-۲- قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، (۱۳۷۸-۱۳۷۴)

لایحه این قانون در آذرماه سال ۱۳۷۲ به مجلس شورای اسلامی تقدیم گردید، لکن با توجه به اینکه مجلس به فرصت بیشتر برای بررسی لایحه احتیاج داشت، عملاً بررسی ۱۳۷۳ به ۹ لایحه برنامه دوم به سال ۱۳۷۳ موکول شد لایحه مزبور در تاریخ ۲۰ تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. برنامه دوم توسعه دور (۱۳۷۴-۱۳۷۸) را در برمی‌گرفت و بدین ترتیب سال ۱۳۷۳ کشور بدون برنامه توسعه بود.

قانون برنامه دوم توسعه، مشتمل بر ۳ فصل بود. فصل اول: هدف‌های کلان کیفی، خط مشی‌های اساسی و سیاست‌های کلی، فصل دوم: ماده واحده و تبصره‌ها شامل ۱۰۳ تبصره و مجموعاً ۲۷۸ حکم و فصل سوم: هدف‌های کمی و جداول پیوست. استراتژی اصلی برنامه دوم توسعه تثبیت دستاوردهای برنامه اول توسعه و ایجاد ثبات در روندهای اقتصادی کشور و کاهش بار سنگین تحولات اقتصادی به جامعه بود. قانون برنامه دوم توسعه، مشتمل بر ۱ ماده واحده و ۱۰۱ تبصره سه تبصره آن به صورت مستقیم بر حفاظت محیط‌زیست و منابع طبیعی تأکید می‌نماید. ضمناً به منظور حمایت و احیای منابع طبیعی و جلوگیری از تعدی و ممانعت از معاملات اراضی منابع طبیعی، قانون گذار در چند تبصره، دولت را مکلف به اجرای اقدامات مناسب از قبیل، لوائح بودجه سالانه، فعالیت‌های اقتصادی، کشاورزی و صنعتی می‌نماید (سازمان برنامه و بودجه ۱۳۷۷ قانون برنامه دوم). به طور کلی در این برنامه با سه تبصره فوق، حفظ جنگل‌ها و ممانعت از آلودگی آب و هوا مورد توجه قرار گرفت و به صورت سه تبصره حفاظت از منابع طبیعی با تأکید بر جنگل‌ها و تضمین بهره‌برداری پایدار از منابع و پیشگیری از آلودگی هوا و آب آورده شد. برنامه دوم توسعه تحت تأثیر اهداف زیست محیطی ایران در کنفرانس سران درباره زمین در ریو در سال ۱۳۷۱ نیز قرار گرفت. از جمله دیگر تفاوت‌ها با برنامه اول، گنجانیدن اهداف کمی در این برنامه بوده است (توفیق، ۱۳۸۵، ص ۱۲۴).

۵-۲-۳- برنامه سوم توسعه اقتصادی، (۱۳۸۳-۱۳۷۹)

رویکرد این قانون با قوانین قبلی کمی فرق می‌کرد. لایحه این قانون در تاریخ ۱۳۷۹/۱/۱۷ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. این قانون مشتمل بر ۳ بخش است: بخش اول حوزه‌های فرابخشی (شامل فصول اول تا دوازدهم) بخش دوم اموربخشی (شامل فصول سیزدهم تا بیست و پنجم) و بخش سوم اجرا و نظارت (شامل حکم اجرایی است. لازم به ذکر است که قانون برنامه سوم جداول پیوست (بجز دو جدول کارکنان دولت و پیش بینی درآمدهای ارزی حاصل از صادرات نفت خام را ندارد (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۹) گرچه در برنامه سوم توسعه اهداف کم به تصویب مجلس شورای اسلامی نرسیده و صرفاً به تأیید و اعلام سیاست‌های کلی و سیاست‌گذاری در حوزه‌های اشاره شده اکتفا کرده است، ولی دولت کوشیده است جداول کمی را برای رسیدن به اهداف "اهداف اصلاحات اقتصاد" مورد نظر در زمینه‌ها و عرصه‌های مهم اقتصاد و با عنوان اعلام کند و به منزل مستندات برنامه پیگیری کند. بنابراین می‌توان گفت که در برنامه سوم گرایشی به نوعی برنامه‌ریزی راهبردی به چشم می‌خورد (قنبری و صادقی، ۱۳۸۶، ص ۵۷).

فصل ۱۲ قانون برنامه سوم توسعه تحت عنوان "سیاست‌های زیست‌محیطی" شامل دو ماده است که، در حوزه فعالیت‌های فرابخشی به مسئله محیط‌زیست می‌پردازند. تحقق بخش قابل توجهی از رهنمودهای کلی زیست‌محیطی در گروه رویکرد، سیاست‌ها، طرح‌ها و پروژه‌های دستگاه‌های ذیربطی است که فعالیت آن‌ها بر محیط‌زیست و منابع طبیعی اثر مهمی دارد، لذا به این منظور، مواد (بند ۱۷ الف، بند ۶۷ ب)، قسمت یک بند ۸۵ ج قسمت یک ماده ۱۱۴ بند ب)، (ماده ۱۲۱ بند الف)، (ماده ۱۳۴ و ۱۷۳) در این برنامه از این حیث بوده‌اند. بند ب ماده ۱۰۴ را می‌توان تلاش قانون‌گذار در جهت ایجاد باورهای افراد جامعه برای ایجاد اهمیت برای حفظ محیط‌زیست قلمداد نمود اما، به دلیل نگاه برنامه‌ریز برای ایجاد باور از بالا به پایین و عدم خودجوش بودن آن توفیق چنانی با توجه به عملکرد شاخص‌های زیست محیطی نداشته‌است.

بند "ج" ماده ۱۰۴ نوع نگاه به مسایل زیست‌محیطی در قوانین کشور تغییر می‌کند. به موجب قوانین دائمی، اولین راه‌حل و تقابل با منابع آلاینده ثابت مانند کارخانجات و کارگاه‌ها پس از ابلاغ اختاریه و عدم رفع آلودگی، صدور دستور توقف فعالیت منبع مذکور یا به اصطلاح متداول و مرسوم، پلمپ و تعطیلی کارخانجات و کارگاه‌ها است، اما، مطابق بند ج ماده ۱۰۴ تعطیلی کارخانه آخرین راه‌حل و اقدام محسوب می‌شود و طی این مدت، منابع آلاینده و مخرب محیط‌زیست می‌بایست جریمه‌ای متناسب با خسارات وارده به محیط‌زیست را تقبل نموده و به دولت بپردازند. در این برنامه، به لحاظ مطالعات مرتبط با آمایش سرزمین مطالعات آغاز شده از برنامه دوم توسعه تداوم یافت. نتایج این مطالعات در بهار ۱۳۷۹ تدوین شد و با ارایه مجموعه مطالعات مرحله اول شامل "نظریه پایه توسعه ملی" و "دیدگاه بلندمدت توسعه فضایی کشور" به هیئت محترم وزیران نخستین گام خود را به سوی تدوین سند آمایش سرزمین برداشت.

تدوین نظریه پایه توسعه ملی که اصلی‌ترین خطوط و جهت‌گیری‌های توسعه کشور را ترسیم می‌کرد، از آن جا ضرورت یافت که در فقدان یک سند چشم‌انداز برای توسعه کشور خلأ وجود اسناد بالادست توسعه را پر کند. با ارایه نظریه پایه توسعه ملی در هیئت دولت و تأکید دولت بر ادامه مطالعات، مجموعه رهیافت‌های "نظریه پایه توسعه ملی" در جلسات "شورای آمایش سرزمین سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی" نهایی و مبنای مطالعات آمایش سرزمین در مرحله تفصیلی شد. نتایج این مطالعات در دوران انتهایی برنامه سوم به صورت سند نهایی آمایش سرزمین تدوین و منتشر شد.^۱ به طور کلی رعایت ملاحظات محیط‌زیستی در برنامه سوم توسعه

^۱ موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۸۸، ص ۱۱۸

محدود به فصل یادشده نبوده و در مواد قانونی ۱۳۴ و ۱۳۳ نیز همانطور که در بالا به آنها اشاره شده، تصمیم‌گیری‌های مربوط به فعالیت‌های توسعه‌ای تلویحاً موکول به رعایت ملاحظات محیط‌زیستی گردیده است.

جایگاه محیط‌زیست در برنامه‌سوم توسعه نسبت به برنامه‌های اول و دوم توسعه از وزن بیشتری برخوردار شده و بر ادغام و ملاحظات محیط‌زیستی در فرایندهای برنامه‌ریزی بیش از پیش تأکید شده و سیاست‌ها که در برنامه‌های قبل بیشتر معطوف به سیاست‌های انفعالی و واکنشی بود به اتخاذ سیاست‌های فعال و پیشگیرانه معطوف گردید.

۵-۲-۴- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، (۱۳۸۸-۱۳۸۴)

این برنامه در قالب سند چشم‌انداز آینده در افق بلند مدت و با سرمشق " رشد پایدار اقتصادی مبتنی بر محور دانایی و رویکرد جهانی"، به منظور اصلاح ساختارها و فرایندها تهیه و تدوین شد. این برنامه برخلاف برنامه سوم توسعه که اصلاح ساختار کشور را با رویکرد اصلاح ساختارهای درونی مد نظر قرار داده بود، با رویکرد دانایی محور و تعامل فعال با دنیای خارج برای اصلاح ساختار کشور تدوین شده است. مقارن با تدوین این برنامه توجه به ضرورت‌ها و الزامات ناشی از آرمان‌های قانون اساسی، تحولات بین‌المللی، فضای نوین اقتصاد جهانی، تحولات علمی و فناوری‌های نو به خصوص فناوری اطلاعات و نیازهای توسعه اقتصادی - اجتماعی کشور در مرحله کنونی از جمله رشد سرمایه‌گذاری، تولید و اشتغال) و در بلندمدت (و برپایه اقتصادی توانمند، پویا و بالنده و متکی بر مؤلفه‌های دانایی با هدف تحقق صادرات انبوه به جای صدور مواد اولیه به ویژه نفت خام، باعث شد تا برخورداری از یک رویکرد منطقی نسبت به تحولات پیش‌رو و ترسیم چشم‌انداز آینده در افق بلندمدت ضروری دانسته شود (جهانگرد، ۱۳۸۳، ص ۴۲).

بنابراین برنامه چهارم توسعه در قالب چشم‌انداز بلندمدت اقتصادی تهیه و تدوین شد. قانون برنامه چهارم توسعه حاوی ۱۶۱ ماده و ۳۴ تبصره و ۹ ضمیمه است. این قانون، دارای ۶ بخش عمده است که بیانگر محورهای اصلی برنامه هستند و ۱۵ فصل ذیل آنها است. بخش یا محور دوم قانون اختصاص به "حفظ محیط زیست، آمایش سرزمین و توازن منطقه‌ای" دارد. تعداد موارد اصلی قانون برنامه چهارم در زمینه حفظ محیط زیست به ۱۵ ماده و یک تبصره می‌رسد، ضمن آنکه مواد دیگر نیز در همین قانون به محیط‌زیست ارتباط پیدا می‌کند، که در برخی موارد اهمیت آنها، کمتر از مواد فصل ۵ نمی‌باشد. تعداد مواد مرتبط نیز بالغ بر ۱۴ ماده است یکی از مشخصات شکلی قانون برنامه چهارم که در قوانین برنامه‌ای قبلی وجود نداشت، تنفیذ و تداوم

مواد قانون برنامه سوم بدون هیچ‌گونه تغییر است. در خصوص موارد زیست‌محیطی نیز، ماده ۷ و بند از مواد قانون برنامه سوم عیناً تنفیذ شده‌است. حفظ محیط‌زیست، آمایش سرزمین و توازن منطقه‌ای فصل پنجم برنامه، که به حفظ محیط‌زیست اختصاص یافته‌است، در برگیرنده ۱۴ ماده (از ماده ۵۸ تا ماده ۷۱) است. مجلس در ماده ۵۸ قانون برنامه چهارم توسعه، به عنوان اولین ماده قانونی از فصل محیط‌زیست، دولت را جهت تسریع اجرای برنامه عمل حفاظت و بهره‌برداری از تنوع‌زیستی کشور موظف به ایجاد هماهنگی لازم بین دستگاه‌های مربوطه نموده به نحوی که تا پایان برنامه چهارم توسعه، وضعیتی در حد استانداردهای جهانی را در زمینه تنوع زیستی در کشور شاهد باشیم. در ماده ۵۹ قانون برنامه چهارم توسعه، واژه و مفهوم جدیدی به نام اقتصاد محیط‌زیست، مورد توجه قرار گرفته که پیش از آن در کشور ما مورد توجه نبوده‌است.^۱ براساس این ماده، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی موظف شده‌است با همکاری سازمان حفاظت محیط‌زیست و سایر دستگاه‌های مربوطه به منظور برآورد ارزش‌های اقتصادی منابع طبیعی و زیست‌محیطی و نیز هزینه‌های ناشی از آلودگی و تخریب محیط‌زیست در فرآیند توسعه و محاسبه آن در حساب‌های ملی، نسبت به تنظیم دستورالعمل آن اقدام نماید. ماده ۶۰ قانون برنامه چهارم توسعه اشاره دارد بر وظیفه‌ای که قانون‌گذار جهت تقویت و توانمندسازی ساختار مرتبط با محیط‌زیست و منابع طبیعی برعهده دولت گذاشته، به نحوی که سازوکارهای لازم را جهت آموزش‌های عمومی و تخصصی محیط‌زیست، حمایت از سرمایه‌گذاری در بخش محیط‌زیست و منابع طبیعی و ایجاد ساختارهای مناسب جهت فعالیت‌های زیست‌محیطی تنظیم و برقرار نماید. در بند "الف" ماده ۶۱ قانون برنامه چهارم توسعه، در بند آنچه مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته، سیاست‌های جدید در زمینه پایش و کنترل منابع آلاینده است که، در واقع یک حرکت مشارکتی محسوب شده که طرح خود اظهاری برای پایش منابع آلاینده رادر خود جای داده‌است. لازم به‌ذکر است، طبق قوانین دائمی، سازمان حفاظت محیط زیست موظف بود از واحدها و صنایع آلاینده بازدید و نمونه‌برداری کرده و در صورت وجود آلودگی، اقدامات قانونی لازم را به عمل آورد. می‌توان گفت محیط‌زیست، در برنامه چهارم توسعه از منظر برنامه‌ریزی سهم بیشتری نسبت به سایر برنامه‌ها چه به لحاظ کمی و چه به لحاظ کیفی به خود گرفت. در این برنامه علاوه بر مباحث برنامه سوم توسعه، در زمینه‌های آموزش محیط‌زیست اطلاع‌رسانی محیط‌زیستی در سطح ملی و منطقه‌ای، جلوگیری از شکار بی‌رویه، ارزش‌گذاری اقتصادی منابع،

^۱ سازمان محیط زیست و برنامه‌های توسعه در ایران، ص ۱۳۱

مدیریت یکپارچه زیست‌بومی و اجرای برنامه عمل تنوع زیستی، ارزیابی محیط‌زیستی پروژه‌ها، خود اظهاری، کاهش آلودگی‌ها، ساماندهی و جلوگیری از آلودگی و تخریب سواحل، ایجاد صندوق ملی محیط‌زیست، پایش منابع آلاینده، دارای موادقانونی در فصل محیط‌زیست گردید.

۵-۲-۵- قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی

در سال ۱۳۸۹ به تصویب /۱۰/ این قانون مشتمل بر سه بخش و سیزده فصل در تاریخ ۱۵ مجلس شورای اسلامی رسید. یکی از ویژگی‌های مهم تدوین برنامه پنجم توسعه، همانند برنامه چهارم توسعه تعیین و تهیه سیاست‌های کلی برنامه قبل از تدوین آن است. این سیاست‌های کلی در چارچوب سند چشم‌انداز ۲۰ساله و با رویکرد مبنایی پیشرفت و عدالت، از طرف رهبری به دولت ابلاغ شده‌است تا لایحه در چارچوب آن تهیه و تنظیم شود. سیاست‌های کلی برنامه پنجم توسعه دارای ۴۵ بند و شامل سرفصل‌های: امور فرهنگی، امور علمی و فناوری، اموراتجتماعی، اموراتصادی و امورسیاسی، دفاعی و امنیتی است (معاونت راهبردی ریاست جمهوری، ۱۳۹۰).

افزایش فعالیت و بهره‌برداری بی رویه از منابع طبیعی، اکوسیستم‌های طبیعی و انواع گونه‌های گیاهی و جانوری محیط زیست کشور را علیرغم تصویب و اجرای برنامه‌های توسعه در استانه برنامه پنجم توسعه در معرض خطر جدی قرار داده است. از اینرو حفاظت می‌تواند تا حدودی از زیادی تخریب و آسیب‌های محیطی بکاهد. برای تحقق این هدف سیاست‌های حفاظتی گوناگونی در برنامه‌های قبلی به کار گرفته شده اند اما شرایط زیستی کشور بدتر شده است. از این رور بخشی بعنوان محیط زیست در این برنامه گنجانده شده و مستقیم به امور محیط زیست در قالب مواد ۱۴۰ نیز به، ۱۳۹، ۱۳۸، ۱۳۵، ۱۳۴، ۱۸۷ تا ۱۹۳ می‌پردازد. علاوه بر آن مواد ۱۲۳ موضوع محیط زیست می‌پردازد.

همانطور که اشاره شد در برنامه پنجم توسعه، در قسمت توسعه منطقه‌ای این ماده ۷ ماده ۱۶ موضوع مهم محیط زیستی به تصویب رسیده است. در بخش‌های دیگر برنامه پنجم ۱۳ ماده با تبصره‌های مختلف به محیط زیست اختصاص یافته که سایر دستگاه‌های اجرائی موظف به اجراء آن هستند. در این برنامه مفاد مواد قانونی مربوط به آموزش همگانی و اطلاع رسانی محیط زیستی در سطح ملی و منطقه‌ای، جلوگیری از شکار بی رویه و ارزش‌گذاری اقتصادی منابع طبیعی از برنامه چهارم توسعه، تنفیذ شده است. دربخش محیط زیست همچنین مواد قانونی دیگری با موضوعاتی مثل مدیریت یکپارچه زیست بومی و اجرای برنامه عمل تنوع زیستی، حفاظت، ساماندهی و مدیریت یکپارچه سواحل، ارزیابی محیط زیستی پروژه‌ها، خود اظهاری،

کاهش آلودگی هوا، کاهش حجم پسماندهای ورودی به محل‌های دفن، شناسایی کانون‌های انتشارریزگردها و مهار آن، کنترل و کاهش میزان انتشار گازهای گلخانه‌ای، ممنوعیت بهره برداری صنعتی و معدنی از تالاب‌های داخلی، مدیریت یکپارچه تا لایه‌ای کشورآمده است. در بخش توسعه منطقه‌ای نظام ارزیابی محیطی و اجرای نظام شاخص‌های پایداری به صورت دو ماده قانونی تصویب شده است. در سایر بخش‌ها نظیر کشاورزی، حمل و نقل، انرژی و صنعت فعالیت‌های توسعه‌ای با لحاظ حفظ محیط زیست مصوب گردیده است.

۵-۲-۶- قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی

در برنامه ششم توسعه در ماده ۳۸ به موضوعات زیست محیطی پرداخته شده است. به غیر از ماده ۳۸ که کاملاً در مورد محیط زیست و موضوع گزارش‌های ارزیابی زیست محیطی و راهبرد زیست محیطی است در سایر مواد قانونی یادشده، تنها اشارات غیر مستقیمی به محیط زیست و آلودگی‌ها به چشم می‌خورد. در مجموع موارد مهمی نظیر تنوع زیستی و حیات وحش، تالاب‌ها و خشکیدن آنها، ریزگردها، آلودگی‌ها و در کلانشهرها، مدیریت پسماندها، آموزش و مشارکت‌های مردمی موضوعات زیست محیطی بین‌المللی و منطقه‌ای (گازهای گلخانه‌ای و گرمایش زمین مخرب‌های لایه ازن و ...) که در مقیاس کلان نیازمند تامین زیر ساخت‌های قانونی در سطح برنامه‌های میان مدت و دراز مدت می‌باشند، در برنامه ششم مغفول مانده است. این که برنامه ششم توسعه با رویکردی که محیط‌زیست را به عنوان موضوعی خاص دیده و از جمله با لحاظ موضوعات جدیدهم چون توسعه دیپلماسی محیط زیست، کاهش گازهای گلخانه‌ای، مقابله با آلودگی هوا، احیای تالاب‌ها، رودخانه‌ها، جنگل‌ها و حمایت از تنوع زیستی کشور، در صدد است با سازوکارهای جدی‌تر و عملی‌تر افق آینده محیط زیست را ترسیم کند از نقاط مثبت قانون برنامه ششم می‌باشد. همچنین موضوع محیط زیست در تمام بخش‌های مختلف آن جاری است، به علاوه برای محیط زیست به عنوان یک موضوع فرابخشی، سند فرابخشی مجزایی در این برنامه پیش‌بینی شده و با سیاست‌های کلی ابلاغی رهبری، احاده جهانی توسعه پایدار و توافق پاریس هماهنگ است و از مهمترین ویژگی‌های این برنامه کمی بودن است، کمی بودن به این معناست که این برنامه همه چیز را براساس آمار مورد توجه قرار داده است. برعکس برنامه پنجم که هی عدد و معیاری برای مواردی که مطرح کرده بود نداشت. در این برنامه حتی استان مرجع نیاز مشخص شده است، برنامه ششم کشورهایی را به عنوان مرجع تعیین کرده است. برای مثال در منطقه خاورمیانه ترکیه عنوان شده است تا در انتهای برنامه خود را با این کشور مقایسه کنیم

و نهایتاً دستاورد مهم و بزرگ دیگر برنامه ششم در نظر گرفتن سیستم نظارتی برای نظارت سالانه بر برنامه است. در دوره‌های گذشته در انتهای برنامه نظارت انجام می‌شد و پیشرفت برنامه از این طریق سنجش می‌شد، در صورتی که وظیفه مجلس و نهادهای نظارتی نظارت سالانه است تا هر جا مجریان درست نظارت نمی‌کنند، امکان پیگیری و نظارت بر نحوه اجرای برنامه وجود داشته باشد. برنامه ششم همان این یک سری سند پشتیبان دارد و در تمامی مسایل همین همون مسئله آب یک سند جامع در بخش آب تهیه و دستورالعمل‌ها، مجریان و نحوه اجرا مشخص شود.

۵-۲-۷- اهمیت محیط زیست در قوانین کشور

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، نظام جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر آموزه‌های ایرانی و اسلامی همواره نگاه ویژه‌ای به مقوله محیط زیست داشته است که بهترین شاهد این مدعا تأکید ویژه بر لزوم حفاظت از محیط زیست در قانون اساسی و سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ هجری شمسی است. اقدام کم نظیری در تصویب قانون اساسی صورت گرفت و آن اختصاص یک اصل در قانون اساسی آن هم با عیار حقوقی نافذ بود که در کمتر کشوری در آن زمان چنین اقدامی سابقه داشت. در اصل پنجاهم قانون اساسی مصوب شده که در جمهوری اسلامی حفاظت محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعدی باید در آن حیات اجتماعی روبه رشدی داشته باشند وظیفه عمومی تلقی می‌شود از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیر آنکه با آلودگی محیط زیست و یا تخریب غیرقابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است (یزدی، ۱۳۹۸: ۱۴).

توجه و علاقه ویژه مقام معظم رهبری به حفظ محیط زیست و توصیه‌های ایشان باعث شد در مهمترین سند تصویب شده کشور در بعد از پایان دفاع مقدس یعنی در دو بند از سند چشم‌انداز ایران ۱۴۰۴ بر لزوم بهره‌مندی کشور از محیط زیست مطلوب، در افق چشم‌انداز تأکید شود. به طوریکه در این سند آمده است ایران در افق چشم‌انداز ایران کشوری است: برخوردار از سلامتی، رفاه، امنیت غذایی، تأمین اجتماعی، فرصت‌های برابر، توزیع مناسب درآمد، نهاد مستحکم خانواده، به‌دوراز فقر، تبعیض و بهره‌مند از محیط زیست مطلوب. بر مبنای سند چشم‌انداز وضعیت محیط زیست ایران ارتقاء یافته طوری است که وضعیت طبیعی سیمای مناظر، زیست بوم‌ها، ذخایر ژنتیکی، منابع و عناصر حیاتی آب، خاک، هوا و سرزمین در آن حفظ و احیاء شده و جامعه در پناه چنین محیطی از بهداشت، سلامت جسمی و روانی، آرامش، امنیت اجتماعی

و اقتصادی پایدار و عدالت محیط زیستی برخوردار شود. در سال ۱۳۹۴ حضرت آیت الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجرای بند یک اصل ۱۱۰ قانون اساسی سیاست‌های کلی محیط زیست را در ۱۵ بند اصلی ابلاغ کرد. ایجاد نظام یکپارچه ملی محیط زیست، مدیریت هماهنگ و نظام مند منابع حیاتی، جرم انگاری تخریب محیط زیست، تهیه اطلس زیست بوم کشور، تقویت دیپلماسی محیط زیست، گسترش اقتصاد سبز و نهادینه سازی فرهنگ و اخلاق محیط زیستی از جمله محورهای اصلی این سیاست‌ها است. ابلاغ سیاست‌های رهبری زمانی صورت گرفت که بیشترین فشار و سختی بر محیط زیست کشور حاکم بود. از اینرو زمان ابلاغ این سیاست‌ها در چنین شرایطی به نفع کشور و مردم تمام شد. ابلاغ سیاست‌های محیط زیستی در سپهر سیاسی و نظام سیاسی کشور اتفاق مهمی بود. ولی مهمترین شاخصه سیاست‌های ابلاغی، همگرایی در محیط زیست بود (یزدی، ۱۳۹۸: ۱۶).

۵-۲-۸- ارزیابی برنامه‌های توسعه در مورد محیط زیست

ارزیابی برنامه‌های توسعه، از سه منظر قابل بررسی است. یکی از نظر کمیت بررسی محیط زیست در برنامه‌ها، دوم از منظر کیفیت و رویکردهای علمی حاکم بر برنامه‌ها و نهایت اثر بخشی رویکردهاست. به طور کلی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب از منظر تعیین سیاست و چارچوب حرکت و تعداد حکم به سرعت افزایش پیدا کرده اند. به گونه‌ای که از نظر حکم از تعداد ۱۰۴ حکم در برنامه اول توسعه، به ۱۱۱۴ حکم در برنامه پنجم توسعه افزایش یافته است. همین طور از منظر تبصره از ۱۰۱ تبصره در همین دوره به ۱۹۲ تبصره در برنامه پنجم توسعه فزونی داشته است. از منظر زیست ۱۳۴ دوفصل نامه محیطی نیز نگاه به برنامه‌های توسعه اطلاعات مفیدی ارایه می‌کند. از زمان برنامه توسعه اول تاکنون احکام بیشتری به لحاظ کمی در قوانین برنامه در خصوص محیط زیست گنجانده شده است. به طوری که از یک تبصره در برنامه اول توسعه (تبصره ۱۳) تعدادمواذبه ۳۲ عددو یک تبصره در برنامه چهارم توسعه و ۱۷ ماده و ۹ تبصره در برنامه پنجم توسعه رسیده است. از برنامه ششم توسعه هم تعداد ۱۵ سیاست کلی محیط زیست ارایه شده است که در برخی از سیاستها مثل سیاست کلی ۸ و ۱۵ خوداین دو سیاست شامل ۶ سیاست کلی شده اند و به لحاظ کمی می‌توان گفت ۱۹ عدد سیاست کلی برای محیط زیست ایران ارایه شده است.

سیاست‌های ابلاغی به آن جهت از اهمیت فوق العاده‌ای برخوردار است که براساس قانون اساسی، سیاست‌های کلی درحوزه‌های مختلف پاس از ابلاغ رهبری به عنوان یکی از مهمترین

اسناد بالادستی، روشنگر و هدایت‌گر قوانین و برنامه‌های کشور است. حضرت آیت الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجرای بند یک اصل ۱۱۵ قانون اساسی، در نامه‌ای به رؤسای قوا، سیاست‌های کلی محیط زیست را ابلاغ کردند. سیاست‌های کلی محیط زیست، ۱۰ بند دارد. توجه به منابع حیاتی از جمله هوا، آب، خاک و همین تنوع زیستی از جمله مواردی است که در سیاست‌های کلی مورد توجه جدی قرار گرفته است، ضرورت اجرای مدیریت یکپارچه محیط زیست در کشور از دیگر موضوعات مورد تاکید در سیاست‌های ابلاغی است و بر این اساس استوار است که تمام اقدامات توسعه‌ای در کشور متناسب با ظرفیت زیستی باشد و البته تاکید می‌شود که آلاینده‌گی و تخریب محیط زیست باید جرم انگاری شود. اقتصاد سبز، استفاده از ابزار مالی، وضع عوارض و مالیات‌های محیط زیستی، درونی کردن هزینه‌های محیط‌زیست در محصولات، اصلا الگوی توسعه تولید، توزیع و مصرف فناوری‌های نوین، الگوی رویکرد استفاده از فناوری‌های نوین سازگار با محیط زیست، توجه جدی به حوزه پدافند غیرعامل در سیاست‌های ابلاغی، فرهنگ سازی و استفاده از ظرفیت بالای امر به معروف و نهی از منکر، استفاده از مشارکت مردم و فعالان محیط زیست و توجه به آموزه‌های دینی و فرهنگ ایرانی اسلامی از دیگر موضوعات مورد توجه در سیاست‌های ابلاغی است. ضرورت استقرار نظام حسابرسی محیط زیستی، مدیریت تغییرات اقلیم، مقابله با تهدیدات محیط زیستی، تعادل بخشی بین فعالیت‌های توسعه ای و محیط زیست، تعاملات منطقه‌ای و بین‌المللی و دیپلماسی محیط زیستی برای رسیدن به توسعه پایدار از دیگر اهدا این سیاست است (اصل ۲۹) متناسب با سیاست‌های کلی محیط زیست، اقدامات خوبی توسط دولت و مجلس صورت گرفته است. پیگیری لویحی توسط دولت که در مجلس بالاتکلیف ماندند به تصویب برسند و قانون جلوگیری از آلودگی هوا، حفاظت از تالاب‌ها، خاک و آلودگی زیست محیطی نیز در دستور کار دولت قرار دارد. به دیپلماسی محیط زیستی نیز در سیاست‌های ابلاغی اشاره شده است که بر این اساس تفاهم نامه‌هایی با کشورهای مختلف در زمینه محیط زیست منعقد شد و گزارش گرد و غبار نیز تهیه و به برنامه محیط زیست ملل متحد ارسال شد. در مجلس نیاز اقدامات خوبی در راستای سیاست‌های ابلاغی صورت گرفت که تنقیح قوانین و بررسی وضعیت قوانین محیط زیستی برخی از آنها است. در قوه قضائیه نیز توجه ویژه‌ای به بحث سیاست‌های ابلاغی در زمینه محیط زیست شد که مهمترین آن بحث برخورد با زمین خواری و جلوگیری از تصرفات است، و صدور احکام محیط زیستی خوبی برای متخلفان این عرصه می‌باشد و ایجاد شعب تخصصی در دستگاه قضا هم در حال انجام است. براساس سیاست‌های کلی مدیریت جامع محیط زیستی، هماهنگی و نظام مند منابع حیاتی

از قبیل (هوا، آب، خاک و تنوع زیستی) مبتنی بر توان و پایداری زیست بوم با افزایش ظرفیت‌ها و توانمندی‌های حقوقی و ساختاری مناسب همراه با رویکرد به مشارکت مردمی عنوان یک رویکرد حفاظتی پیش‌بینی و ابلاغ گردیده است. در این رویکرد به نظام دموکراسی مشارکتی به عنوان نسخه مدیریت زیست محیطی تحلیل نقش اسناد فرادستی و قوانین برنامه‌های توسعه اشاره شده است. اما همان نقش محوری دولت در مقایسه با مدل‌های دیگر سیاست‌گذاری زیست محیطی از جمله مدل مشارکت عمومی یا مدل حفاظت منهای دولت پر رنگ دیده شده است. این رویکرد در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز غالباً مورد توجه بوده است. (اندرسون، ۱۹۷۴: ۵۷) و (های، ۲۰۱۳: ۷۳).

نتیجه‌گیری

سیاست‌های کلان کشوری که از سوی نهاد حکومتی اعلام و توسط دولت اجرایی می‌شود، نقش مهمی در چگونگی وضعیت محیط‌زیست ایفا می‌کند. ویژگی چندلایه بودن تغییرات و تحولات ناشی از محیط زیست، آن را به یکی از دغدغه‌های سیاسی حکومت‌ها در سطح جهانی تبدیل کرده است. از همین رو، بررسی نقش سیاست‌های کلان کشوری در قالب سیاست‌گذاری‌ها در بخش‌های مختلف از جمله در بخش اقتصادی و تأثیر آن بر محیط زیست، اهمیت فزاینده‌ای در مطالعه کنوانسیون‌های مطرح شده در ارتباط با مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال محیط زیست نشان می‌دهد که دولت‌ها در استفاده از منابع طبیعی شان در داخل سرزمین خود، آزاد هستند تا حدی که، با حقوق مشابه دولت‌های دیگر در این زمینه تداخل پیدا نکنند. بنابراین، اگر فعالیت دولتی منجر به خسارت محیط زیستی فرامرزی یا خطر ایجاد چنین خسارتی شود، دولت مزبور، مورد سؤال واقع می‌شود. بعلاوه، با توجه به صنعتی شدن و افزایش خطرات ناشی از خسارات زیست محیطی فرامرزی، نیاز فزاینده‌ای به ایجاد قواعد ویژه‌ای وجود دارد که، دقیقاً قابل اعمال باشند و مؤثر بودن را نیز در برگیرند.

بر این اساس، دولت‌ها موظفند که در بهبود کیفیت محیط‌زیست و صیانت از آن بکوشند و تلاش حکومت جمهوری اسلامی ایران، در این باب، با توجه به برنامه‌های توسعه نشان دهنده این هست که از برنامه سوم، به تدریج توجه به مقوله محیط زیست در جمهوری اسلامی ایران، بیشتر شده و جایگاه محیط زیست در قوانین برنامه‌ای و سیاست‌های کلان با سیر صعودی همراه بوده است.

مقوله محیط زیست در برنامه‌های سوم و چهارم توسعه، نشان دهنده توجه بیشتر سیاست گذار به مسئله محیط زیست می‌باشد. هم چنین در برنامه پنجم، توجه به مسائل زیست محیطی به خصوص در زمینه تالاب‌ها، تنوع زیستی، سواحل و غیره افزون تر شده است. در حقیقت، هر چه از برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، به برنامه پنجم نزدیک می‌شویم، میزان توجه برنامه‌ها به مباحث محیط زیست بیشتر می‌شود که بیانگر توجه بیشتر سیاستگذار به اهمیت روزافزون محیط زیست و مسائل آن می‌باشد.

پی‌نوشت‌ها

1. Ayoub Dehgan
2. Malek Zolghadr
3. Seyyed Frashid Jafari
4. Marziyeh-Sadat Vahabzadeh Moghadam
5. Karim Eami
6. Farzaneh Haju Hassani
7. Reza Kayednejad
8. Asghar Abolhasani
9. Samira Motaghi
10. Majid Dorudian
11. Ali Saei
12. Masoomeh Qarakhani
13. Farshad Momeni

منابع

قران مجید

- ابوالحسنی، اصغر. متقی، سمیرا. درودیان، مجید. ۱۳۹۶. نقش سیاست‌های کلان کشوری در توسعه زیست‌محیطی با تمرکز بر حقوق اقتصادی، فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، دوره ۱۵، شماره ۴ (پیاپی ۵۷)، ۲۳-۴۴.
- الوانی، سیدمهدی. ۱۳۹۹. تصمیم‌گیری و خط‌مشی دولتی، چاپ بیست‌ودوم تهران: انتشارات سمت.
- بهرامی احمدی، حمید. ۱۳۸۸. سیاست‌گذاری‌های سیاسی-حقوقی جمهوری اسلامی ایران در حفاظت از محیط‌زیست، فصلنامه علمی پژوهشی-دانش سیاسی، دوره ۵، شماره ۵ (پیاپی ۹)، ۹۳-۱۴۴.

- جان، بری. (۱۳۸۰). محیط زیست و نظریه اجتماعی. ترجمه پوریان، محسن. و توکلی، نیره. تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست
- جان پرور، محسن. عباسی، فرید. دانه‌چین، فاطمه. ۱۴۰۰. چستی محیط‌زیست و ارتباط آن با برخی مفاهیم جغرافیای سیاسی، فصلنامه علمی پژوهشی-جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۴، شماره ۱ (پیاپی ۱۳)، ۴۱-۱۹.
- جهانگرد، اسفندیار. ۱۳۸۳. پیش‌بینی رشد اقتصادی ایران و مقایسه آن با اهداف برنامه چهارم توسعه، فصلنامه علمی پژوهشی-برنامه‌ریزی و بودجه، دوره ۹، شماره ۶، ۵-۴۶.
- دبدبه، محمد. ۱۴۰۰. دست‌نوشته‌های از مجموعه آثار معمار دبدبه (تبیین محیط‌زیست در گستره منطقه‌ای و فرمانطقه‌ای)، تهران.
- دهقان، ایوب. ذوالقدر، مالک. جعفری، سیدفرشید. ۱۴۰۲. سیاست‌گذاری توسعه اقتصادی جمهوری اسلامی ایران با تمرکز بر برنامه‌های توسعه در حفاظت محیط‌زیست، فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات فقه اقتصادی، دوره ۵، شماره پیاپی ۵، ۸۴۶-۸۲۷.
- ردادی، محسن. مهام، محمود. ۱۴۰۳. بررسی جایگاه سرمایه اجتماعی در قوانین برنامه توسعه اول تا ششم جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی پژوهشی - مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۱۱، شماره ۱، ۱۶-۱.
- ساعی، علی. قاراخانی، معصومه. مومنی، فرشاد. ۱۳۹۱. دولت و سیاست آموزش در ایران از سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۸۸ش، فصلنامه علمی پژوهشی-پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، دوره ۱۹، شماره ۵۶، ۱۱۷-۱۶۶.
- صادقی، حسین. سعادت، رحمان. ۱۳۸۳. رشد جمعیت اقتصادی و اثرات زیست‌محیطی در ایران (یک تحلیل علی)، فصلنامه علمی پژوهشی-تحقیقات اقتصادی، دوره ۳۹، شماره ۶۴، ۱۸۰-۱۶۳.
- علیزاده، پریسا. شجاعی، محمدحسین. ۱۴۰۱. شناسایی و تحلیل گزینه‌های سیاستی برای بهبود ساختار قانون بودجه در بخش اعتبارات عمومی تحقیق و توسعه، فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی، دوره ۱۲، شماره ۴۴، ۴۸-۲۴.
- فرازمنند، حسن. آرمن، سیدعزیز. انکارده، زهره. ۱۳۸۷. تحلیل و بررسی خوداشتغالی در بودجه و برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی ایران (۱۳۸۸ - ۱۳۶۸)، فصلنامه علمی پژوهشی- توسعه اجتماعی، دوره ۲، شماره ۳، ۵۴-۲۷.

- فروزان، فائزه. یوسفی شیخرباطا، محمدرضا. نظریور، محمدنقی. ۱۳۹۳. رهیافتی برای برنامه ششم توسعه از منظر سرمایه اجتماعی مورد نیاز اقتصاد دانی محور؛ با نگاهی به برنامه‌های چهارم و پنجم جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه علمی پژوهشی-راهبرد اقتصادی، دوره ۳، شماره ۱۰، ۱۶-۱.
- قوتی سفیدسنگی، علی. حسینی، سیدجواد. نوغانی دخت بهمنی، محسن. ۱۳۹۹. مقایسه توسعه اجتماعی در برنامه‌های پنج‌گانه عمرانی و توسعه در قبل و بعد از انقلاب اسلامی ایران، فصلنامه علمی پژوهشی-رفاه اجتماعی، دوره ۲۰، شماره ۷۹، ۱۱۷-۵۵.
- کمالی، یحیی. ۱۳۹۶. روش‌شناسی فراترکیب و کاربرد آن در سیاست‌گذاری عمومی، فصلنامه علمی پژوهشی-سیاست، دوره ۴۷، شماره ۳، ۷۳۶-۷۲۱.
- مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط‌زیست و تعالی همه جانبه کشور. ۱۳۸۴. چاپ دوم، تهران: انتشارات خرسندی-سازمان حفاظت محیط‌زیست.
- معلوف، لوئیس. ۱۳۸۱. المنجد فی اللغة، چاپ سی و هفتم، قم: انتشارات ذوی القربی.
- وهاب‌زاده‌مقدم، مرضیه‌سادات. امامی‌جزه، کریم. حاجی‌حسینی، فرزانه. ۱۴۰۱. نقش سیاست‌های اقتصادی و محیط‌زیست بر جلوگیری از آلودگی هوا، فصلنامه علمی پژوهشی-مدل‌سازی اقتصادی، دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۱۷-۱.

انگلیسی

A) Books

- Taggart, R, (2004), *State and Price Regulation*, Oxford university Press.
- Sadeleer, Nicolas, (2002), *Environmental Principles: From Political slogans to Legal Rules*, Oxford University press.